

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE HALK DİNDARLIĞI

PUBLIC RELIGIOSITY WITHIN THE FRAMEWORK OF RELIGION-STATE RELATIONS IN
THE OTTAMAN EMPIRE

Sümeyye ASAN*

Öz

Din siyaset ilişkilerini sosyolojik açıdan incelemek amacıyla yazılan bu makale, Osmanlı Devleti'nde halk dindarlığını konu edinmektedir. Çalışmamızda cevap aradığımız temel sorular; "Osmanlı'da halk dindarlığı neyi ifade etmektedir?", "Siyasallaşmış Devlet İslam'ı ve halk dindarlığı arasındaki farklılıklar nasıl oluşmuştur?", "Osmanlı heretik oluşumlarla neden mücadele etmiştir?", "Halk İslam'ı ve Devlet İslam'ı arasındaki ara formlar nelerdir?", "İslam kültüründe ortodoks ve heterodoks kavramlarını nasıl anlamalıyız?" şeklinde sıralanabilir. Buna göre dokümantasyon yöntemi kullanılarak hazırlanan makalemiz, akademiye konuyla ilgili bir katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda öncelikle, Osmanlı'da İslam'ın görünüş biçimleriyle ortodoks ve heterodoks kavramlarına değinilmiş, devamında ise halk dindarlığı ve ortaya çıkış nedenlerinin üzerinde durulmuştur. Son olarak Osmanlı resmi ideolojisi ve halk dindarlığı ile ilişkisine ışık tutulmuştur.

Anahtar Kelime: İslam, Osmanlı, Halk dindarlığı, Ortodoks, Heterodoks .

Abstract

This article, written to examine the relations between religion and politics from a sociological perspective, deals with public religiosity within the framework of religion-politics relations in the Ottoman Empire. The basic questions we seek answers to in our study are, "What does public religiosity mean in the Ottoman Empire?", "How did the differences between politicized state Islam and public religiosity occur?", "Why did the Ottoman Empire struggle with heretical formations?" "What are the intermediate forms between Folk Islam and State Islam?", "How should we understand the concepts of orthodox and heterodox in Islamic culture?" Accordingly, our article, prepared using the documentation method, aims to contribute to the academy on the subject. In this regard, first of all, the appearance of Islam in the Ottoman Empire and the concepts of orthodox and heterodox were mentioned, and then Folk Islam and the reasons for its emergence were emphasized. Finally, light is shed on the historical development of the Ottoman official ideology and Folk Islam.

Keywords: Islam, Ottoman, Folk Religiousness, Orthodox, Heterodox.

GİRİŞ

İslam dini, esasları Kur'an'ı Kerim'e dayalı olarak, Peygamber tarafından insanlığa bildirilen ilahi mesajları belirleyen kurallar bütünüdür. İslamiyet ise; İslam dinini kabul edenler tarafından Kur'an'ın pratiğe geçirilmesi sonucu yaşanan ve kültürleşen biçimini oluşturur. Yaşanılan İslam zaman ve mekâna uyarlanarak, daha eski kültürel altyapıların etkisiyle farklı yorumlar, uygulamalar ve zihniyetler yaratır. İslam'ın tarihsel süreç içerisindeki değişik coğrafyalarda sosyal ve kültürel farklılıklar nedeniyle aldığı görünüm farklılaşarak günümüze kadar gelmiştir (Ocak, 2012, s.14-15). Benzer şekilde İslamiyet'in çok farklı topraklara yayılmasını sağlayan Osmanlı Devleti'nde de İslamiyet, değişik görünüm ve uygulamalarla beraber ortaya çıkmış ve bugün yaşanan İslam'ı hem devlet hem de halk bazında etkilemiştir. Osmanlı Devleti, fethettiği topraklarla beraber çok sayıda kültür ve milleti de hâkimiyeti altına almıştır. Osmanlı tebaasının çoğunluğu Türk ve Müslümanların oluşturduğu Sünnîliğe mensuptur. Kuruluşundan itibaren devlet yönetimi, tebaa içindeki bu dini ve mezhebi yapıyı daima göz önünde bulundurmuştur. Buna göre Osmanlı Sünnîliği; XVI. yüzyılda gerek bazı toplumsal sorunlar, gerekse İran-Safevî faktörü nedeniyle belirli ölçüde bir fanatizme büründüğü dönem dışarda tutulursa özellikle kuruluş döneminde büyük oranda geniş bir hoşgörü ve müsamaha ortamını yansıtmıştır (Ocak, 2003, s.41). Osmanlı'da devletin, her zaman din karşısında önceliği bulunmaktaydı. Bundan dolayı dini grupların devletin iktidarı dışında faaliyette bulunmaları önlenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı'da din ve devlet arasındaki ilişki, devletin her şart ve durumda dine göre önceliğinin bulunmasıyla şekillenmiştir. Devletin mekanizması ve işleyişi, dini gerekliliğin önünde tutulmuştur. Bu sebeple iki güç odağı arasındaki muhtemel bir çatışmada devlet tartışma dışında bırakılmış ve dini gereklilikler merkezi iktidara göre yorumlanmıştır. Bunun neticesinde devlet maslahatı din maslahatından üstün tutulmuştur (Gencer, 2000, s.151-171).

Osmanlı'da din-devlet ilişkileriyle ilgili olarak; devlet ile dinin bir bütün olarak iç içe geçtiği söylenebilir. Bütünleşmiş bu sistem, Osmanlı'nın teokratik bir şariat devleti olduğu anlamına gelmemelidir. Osmanlı siyaseti içerisinde İslam dini belirleyici bir unsur olsa da, din adamları çoğunlukla yönetime bilinçli olarak dâhil edilmemiştir. Osmanlı siyaset ve yönetiminin teokratik bir zemine oturmadığının göstergeleri; şeyhülislamın Divân-ı Hümâyûn üyeliğine ve yargı yetkisine sahip olmaması, verilen fetvaların iktidarı bağlayıcı olmaması, iktidarın ise sadece politikalarına meşruiyet kazandırmak için fetva kurumuna başvurmasıdır. Padişaha ve onun emirlerine meşruiyet kazandıracak kişi olarak Şeyhülislam, padişah tarafından atanır ve padişaha bağlı bir kurum olarak bürokrasinin en üstünde bir devlet memuru olarak yer alırdı.

Böylelikle; siyasi otoritenin kontrolünde tutulan din ve din adamlarının ayrı bir güç odağı olmaları engellenmek istenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı'da din kurumunu, devlete hâkim bir konumda olmayan aksine devlete bağımlı ve onun kontrolünde olan bir yapı olarak düşünmek isabetli olacaktır. Hilâfetin Osmanlı'ya geçmesiyle beraber padişahlık kurumu daha da kutsallaşmış olsa da, bu durum padişahlığın dünyevi bir kurum olma özelliğinde bir fark yaratmamıştır. Söz konusu veriler dikkate alındığında; Osmanlı'da din-devlet ilişkilerinin teokratik bir özellik taşımadığı sonucuna ulaşılmaktadır (Demir, 2013, s.281-282).

Osmanlı Devleti'nde İslam dinini, muhtelif faktörler sebebiyle heterojen, karmaşık ve değişim halinde bir olgu bağlamında düşünmek gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde sûfi halk dindarlığı egemendir. Bununla birlikte XVI. yüzyıldan itibaren yaşanan bazı toplumsal bunalımlar ve Safevî Devleti'yle meydana gelen uyuşmazlık ve çatışmalardan dolayı şeriata dayalı resmi yapıda Sünnilik baskın gelmiş, hem devlet hem de toplumda ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Bu durum birtakım sûfi oluşumları ve heterodoks Bektaşîlik/Aleviliği ister istemez marjinal duruma düşürmüştür. Bununla beraber ulemanın önemli bir kısmı sûfilik devam ettirmiş ve sûfilik belirli bir ölçüde Sünnilikle bağdaşmıştır. Böylelikle Sünnilik; ulemanın resmi din anlayışının sonucunda, özellikle şehirlerde geniş kitlelerin katıldığı sûfi tarikatlarla, heterodoks unsurları içinde barındıran ve daha çok sözlü kültüre dayanan geleneksel halk dindarlığını da kapsamıştır (Günay, 2014, s.579). Bu çerçevede sûfi çevrelerin devlet ile ilişkisinin iki şekilde ortaya çıktığı görülür. Bunlardan birincisi; Sünnî şehirli sûfiler kategorisidir. Conformist sûfilik kavramıyla da ifade edilebilen söz konusu grup, çoğunlukla siyasi iktidarla uyumlu bir beraberlik sürdürmüştür. İkincisi ise; Sünnî Müslümanlık haricinde konar-göçer ile kırsal sûfi çevrelerin oluşturduğu ve devletle ilişkisinin değişkenlik gösterdiği kategori olan non-conformist sûfiliktir (Ocak, 2011, s.76). Buna göre çalışmamız, özellikle devlet ve siyasetle ilişkisi değişkenlik gösteren non-conformist sûfilik diyebileceğimiz halk dindarlığını ele almaktadır. Çalışmada ilk olarak din-siyaset ilişkilerini daha iyi anlamak amacıyla Osmanlı Devleti'nde İslam'ın görünüş biçim ve formları ele alınmakta, çalışmanın ana konusunu oluşturan halk dindarlığı kavramını daha iyi anlamak amacıyla ise ortodoks (yüksek İslam)-heterodoks (halk İslam) kavramlarına yer verilmektedir. Devamında Osmanlı Devleti'nde halk dindarlığının ortaya çıkışı ve son olarak Osmanlı resmi ideolojisi ve halk dindarlığı ile ilişkisi ele alınmaktadır. Çalışma araştırma yöntemlerinden biri olan dokümantasyon tekniği ile ele alınmakta ve Osmanlı Devleti'nde din-siyaset ilişkileri çerçevesinde halk dindarlığını tartışmaktadır.

1. Osmanlı'da İslam'ın Görünüş Biçimleri

Osmanlı küçük bir uç beyliğinden önce devlete, daha sonra da imparatorluğa dönüşmüştür. Osmanlı düşüncesine göre yönetim, yani nîzam; Allah tarafından koyulmuştur ve Allah adına halkı yönetme yetkisi padişaha aittir. Böylece klasik Sünnî ulemanın; “*ed-dinü ve 'd-devlet*” anlayışını benimsemiş ve din ile devleti birleştirmiştir. Bununla birlikte İslam'ın hâmilğine aday olmasından dolayı devletin yararı ve bekâsı her şeyin üzerinde tutulmuştur. Bu anlamda Osmanlı'da din ve devlet tam anlamıyla hiçbir zaman bütünleşmemiştir (Günay, 2014, s.580). Osmanlı siyaset ideolojisi kuruluşundan itibaren muhalefet unsurlarını kabul etmemiş ve sisteme dâhil olmalarına ılımlı bakmamıştır. Bu durum Osmanlı öncesi merkezîyetçi yapılar tarafından da benimsendiği için zamanla bir gelenek ve kültür haline gelmiştir. İslam diniyle birlikte söz konusu durum net bir surette pekişmiş, İslam'ın tevhid anlayışı neticesinde ise birçok mesele ve kavram siyasal iktidarın benliğinde harmonize edilmiştir. Bununla birlikte İslam'ın ilk süreçlerinde yaşanan yönetim mücadelelerinde iktidarı kaybeden kesimler aynı zamanda meşruiyetlerini de kaybetmişlerdir. Söz konusu durumun benzeri kültürel ve toplumsal alanlara da yayılım göstermiştir. Bu bağlamda “*Ehl-i Sünnet*” anlayışının dışında kalanlar sapıklıkla nitelendirilmiş ve dışlanmışlardır (Çaha, 1994, s.85). Dolayısıyla imparatorluk sürecine girme ve teşkilatlanmasını olgunlaştırmasından itibaren Osmanlı, devletin yararı için kullanmak amacıyla resmi İslam'ı benimsemiş ve bunun karşısında yer alan Halk İslam'ını (heterodoks) ise daima kontrol altında tutmayı hedeflemiştir.

Osmanlı Devleti'nde İslam dinini doğru bir surette kavrayabilmek için öncelikle, İslam'ın Osmanlı merkezi yöntemi ile halk arasında nasıl algılandığını, devlet ve halk için ne anlam ifade ettiğini ortaya koymak gereklidir. Siyasi iktidarın mantığındaki İslam ile halkın mantığındaki İslam anlayışı farklılık arz etmektedir. Halk arasında İslam, inanılan ve yaşanması gereken bir hayat tarzı düşüncesidir. Bununla beraber yönetim bakışıyla İslam, bundan ziyade ve daha farklı olarak bir siyasettir. İslam din tarihindeki olayların önemli bir bölümü, bu iki İslam anlayışı ve yorumlanışı arasındaki farklı bakış açıları ve değişkenliklerden doğmuştur. Osmanlı tarihinde İslam'ın biçimlenmesini belirleyen en önemli faktör, İslam dininin merkezi iktidar tarafından temsil edilmesidir. Devletin kuruluş sürecinde iki İslam görüşü arasındaki farklılığın henüz ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bu farklılaşma XV. yüzyıldan itibaren, aşiret ve uç beyliğinden imparatorluğa dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Bu durum devletin kültürel, ekonomik ve siyasi yapısı içerisindeki gelişme ve değişimin bir sonucu olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu iki İslam anlayışı genel olarak devlet ve Halk İslam'ı olarak ifade edilmiştir. Ahmet Yaşar Ocak'a göre; söz konusu siyasallaşmış Devlet İslam'ı (resmi İslam) ve

Halk İslam'ı (geleneksel İslam) arasında Medrese İslam'ı (yüksek, kitabi İslam) ve Tekke İslam'ı (mistik İslam) olarak nitelendirilebilecek iki İslam anlayışı daha vardır. Bu iki İslam anlayışının biri ulemâ, diğeri ise sûfiler tarafından yorumlanıp temsil edilmiştir. Bununla birlikte Devlet İslam'ı Medrese İslam'ı ile Tekke İslam'ı ise Halk İslam'ı ile sıkı sıkıya bağlantılıdır. Bunları kısaca değerlendirmek faydalı olacaktır (Ocak, 2012b, s.80).

1-Devlet İslam'ı (Resmi İslam): Söz konusu resmi İslam'ın devlet ideolojisindeki yeri; bu İslam'ın iç ve dış politikayı yönlendirmesi, taşra ile merkez dâhil olmak üzere yönetim ve bürokrasiye yansımaları sonucunda etkili bir rol oynamaktadır. Osmanlı'da dinin resmileşmesi kuruluş sürecinden XV-XVI. yüzyıla kadar devam eden bir evreyi oluşturmaktadır. XIV. yüzyılın başında kurulmuş bir uç beyliği olan Osmanlı'nın bu yıllarında; yöneten kesim ve yönetilenler arasındaki ilişkiler farklılık arz etmektedir. Bu sürecin geleneksel kabile çerçevesi biçiminde şekillendiği gerçeği, Rum abdallarıyla ilk padişahların çok sıkı bir ilişki içerisinde bulunmasından anlaşılmaktadır. Yıldırım Bayezid döneminde sınırları genişlemeye başlayan Osmanlı Devleti'nde medresenin temsil ettiği kitabî, fıkha dayalı, kâideci din anlayışı devletin siyasi ve idari yapısına hâkim duruma geçmiştir. Fatih döneminde ise söz konusu süreç olgunlaşmış ve resmi İslam, devlet anlayışının temel aracı haline dönüşmüştür. Bu sürecin meydana gelmesinde en büyük katkıyı ise medrese İslam anlayışı sağlamıştır (Ocak, 2012b, s.86-87).

Osmanlı Devleti'nin yanı sıra genel anlamda İslam devletlerinde uzun zamandan beri yerleşmiş bir uygulama bulunmaktadır. Buna göre; hükümdar toplum menfaati gereği, hukuki meselelerde dini mezhepler arasında önemli bir ihtilaf ortaya çıktığında, ayrılıklardan sakınmak amacıyla belirli bir mezhebin hükümlerinin takip edilmesini emredebilirdi. Bu sebeple Selçuklu ve Osmanlı Devleti'ndeki mahkemelerde kadıların Hanefî mezhebini esas almaları zorunlu kabul edilmiştir. Böylelikle hükümdar kararıyla, İslam toplum düzeninin ayakta durması için hayati ihtiyaç duydukları anlaşılacak maslahat, Hanefî mezhebinin ilkeleri doğrultusunda uygulanmaya başlanmıştır. Osmanlı'da devlet hukuku da İslami ilkeler bağlamında ve şerî hukuk ile tamamen uyumlu bir surette tatbik edilmiştir. Padişahlar tavır ve davranışlarını şeriat yönünden haklılaştırma mevzusuna büyük bir özen göstermişler ve şeyhülislamlardan bu minvalde fetva istemişlerdir. Örneğin; Müslüman bulunmayan devletlerle mücadele sürecinde devletin cihat vazifesini gerçekleştirmesini engelleyen ve savaşa taraftarı olan diğer Müslümanlarla savaşmanın meşru olup olmadığı konusunda fetva istenmiştir. Ayrıca savaştan önce Rafizîlerle mücadele etme konusunda dini otoritelerden cevaz alınmıştır. Konuyla ilgili olarak, Osmanlı'nın kuruluş sürecinde önemli bir rol üstlenen Oğuz Türkmenleri

Rafizî bir mezhebe bağlı kalmışlardır. Bu bağlamda söz konusu grup zamanla Osmanlı devlet ve toplumundan tecrit edilmiş, Anadolu yaylalarında ikamet etmişler ve 16. yüzyılda İranda'ki Safevî şahlarına sadakat gösterdikleri için de devletin en tehlikeli düşmanları addedilmişlerdir (İnalçık, 1999, s.94-98).

2- Halk İslam'ı (Geleneksel İslam): Halk İslam'ı siyasi bir özellik dışında, sosyal hayat tarzı olarak algılanan ve yaşanan, kitabî esaslara dayalı olmayan, halkın geleneksel inanç ve hayat tarzının belirlediği hurafelerle karışık bir İslam anlayışı için kullanılır. Bu Halk İslam'ı başından beri iki şekilde varlığını sürdürmüştür ilki; eski inanç ve geleneklerin şifahî bir kültür unsuru olan Kalenderilik, Bektaşilik ve XVI. yüzyıldan sonra ise Alevilik'tir. İkincisinde ise; dinin kitabi esasları ön planda olmakla beraber, eski geleneksel kültür ve inanç unsurlarını da içine alan şeklidir. Halk İslam'ı tamamen mistik bir İslam anlayışı olmayıp, mistik unsurların da etkisiyle belirgin bir evliya kültü etrafında gelişmiştir (Ocak, 2012a, s.87-88).

Şerif Mardin'e göre Osmanlı Devleti'nde önemli yapı unsurları arasında halk kültürü ayrımı ile aydın kültürünün ayrımı önemli bir yer tutmaktadır. Seçkinler kültürü ile halk kültürü arasında bir uçurum olması elitlerin halk İslam'ını kural dışı saymalarına neden olmuştur. Bazı kimseler halk inanç ve yaşayışının kendi içinde anlamlı bir tür olduğunu kabullenmek istememişlerdir. Bu halk dini için sadece hurafe demek yeterli olmayacağı için Mardin bu halk İslam'ını tanımlamak amacıyla “*Volk İslam*” terimini kullanmıştır. Mardin'e göre sıradan insanlar, Durkheim'in belirttiği gibi ikincil yapıları yani insanların sığınabilecekleri kurumları modern dünyada bulamadıklarında bu dünyaya uymakta zorluk çekmişlerdir. Bu nedenle sıradan halk bu boşluğu kendine ait bir dünya görüşü, bir kişisel denge sağlayan İslam'ın volk şekilleriyle kapatmıştır. Bu bakımdan zaman zaman hurafelerin şaşırtan gücü, halk dininin kuvvetli etkisinden kaynaklanmaktadır (Mardin, 2017a, s.142-149).

3-Medrese İslam'ı (Yüksek-Kitabi İslam): Osmanlılar döneminde medreseler hem program hem de mimari alanda büyük bir gelişme göstermişlerdir. Bu bakımdan şehirlerin hem maddi hem manevi gelişmesinde medreselerin önemli bir yeri vardır (Bayram, 2017, s.148). Klasik İslam medrese geleneğinin özellik ve üslubunu taşıyan Osmanlı medreseleri, “*Ehl'i Sünnet*” anlayışı çerçevesinde İslam yorumunun kurumları olarak, bir şerhçilik ve hâşiyecilik geleneğini yerleştirmişlerdir. Osmanlı devlet yönetimi, siyasi ve idari amaçlarının gerçekleştirilmesinde söz konusu medreselerden yararlanmışlardır. Bunun sonucunda “*Medrese İslam'ı*” hem Sünnî “*Halk İslam'ının*” hem de siyasallaşmış “*Devlet İslamı'nın*” gelişmesine katkıda bulunmuştur. XVII. yüzyılda Kadızâdeliler hareketi gibi buna benzer muhtelif hareketlerin tasavvuf karşıtı

bir biçime dönüşmesinde bu kâideci Medrese İslamı'nın etkisi fazlaca bulunmaktadır (Ocak, 2012b, s.89).

Yukarıda ifade edilen gelişmelerin yanı sıra söz konusu medreselerden eğitimini tamamlayan ulemâ; Osmanlı Devleti'nin siyasi, idari, sosyal ve hukuki teşkilatlanmasında çok aktif ve etkili bir rol oynamıştır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminde en önemli toplumsal sınıflardan biri bulunan ulemâ, din eğitimi ve hukuki ihtiyaçların karşılanması yanında yönetimin bütün faaliyetlerini meşrulaştırma görevini de üstlenmiştir. Yavuz Sultan Selim zamanında ise Şii propagandalarına engel olmak amacıyla Ehl'i Rafz'a karşı önemli bir misyon üstlenen Osmanlı uleması böylelikle; Sünnî İslam'ı bir devlet ideolojisine dönüştürmede kritik bir rol üstlenmiştir (Ocak, 2010, s.163-164).

4-Tekke İslam'ı (Mistik İslam): Bu İslam anlayışı tekke ve benzeri kurumlarda geliştirilen mistik hayat tarzı ve zihniyetiyle beraber ortaya çıkmıştır. Tekke İslam'ı İslam'ın mistik yönü sebebiyle genellikle devlet ve siyasilerden uzakta kendi tabii gelişimini sürdürmüştür. Mevlevilik, Halvetilik, Nakşibendilik gibi oluşumlar bazı zamanlarda merkezi yönetimle sıkı ilişkiler içinde olmuşlarsa da bunlar hiçbir zaman siyasi bir ideolojiye yönelmemişlerdir. Osmanlı'daki bu mistik anlayış Bektaşiler, Kalenderiler ve Bayramî Melamîleri tarafından paralel bir İslam tarzını da yansıtmıştır. Tekke İslam'ı bu paralel konumunu hem Medrese İslam'ı karşısında hem de Devlet İslam'ı karşısında sürdürmüştür (Ocak, 2012b, s.90).

Osmanlı Devleti'nin Bizans karşısında sağladığı başarı sonucunda özellikle Moğol zulmünden kaçarak gelen gaziler, dervişler, şeyhler Osmanlı'nın gaza idealini desteklemiş ve devlet yönetiminde aktif roller üstlenmişlerdir. Muhtelif İslam coğrafyasından gelerek gazalara katılan dervişlere ve tarikat mensuplarına fethedilen topraklardan bir kısmı tahsis edilmiştir. Söz konusu gruplar ise kendilerine tahsis edilen topraklarda teşkil ettikleri tekke ve zaviyeler aracılığıyla toplumun Müslüman Türk geleneklerine göre örgütlenmesine destek olmuşlardır. Bununla birlikte imar, ulaşım, eğitim ve güvenlik gibi kamusal hizmetlerin yürütülmesine de katkı sağlamışlardır (Karatepe, 1999, s.142). Osmanlı yönetimi sözü edilen zümrelere vakıf arazileri vermek suretiyle, yeni fethedilen topraklarda onları aktif olarak kullanma ve onların nüfusundan faydalanma siyaseti izlemiştir. Ayrıca söz konusu grupları desteklemek suretiyle de hakkın ve halkın rızasını kazanmayı amaçlamıştır. Bununla birlikte İslamlaşma ve şenlendirme politikasının yanı sıra yol üzerinde kurulan tekkeler vasıtasıyla yol güvenliğini ve ulaşım kolaylığını temin etmeyi hedeflemiştir. Böylelikle toplumsal iç huzuru sağlamış bu alanda da büyük başarı elde etmiştir (Şahin, 2020, s.213).

Sonuç olarak Osmanlı'da din kurumu; temelde sivil toplum unsuru olmakla birlikte genellikle siyasiler tarafından devletin menfaati amacıyla kullanılmıştır. İslam dini teorik olarak devletle din arasında keskin ayrımlar yapmamakta, standart bir devlet yönetimini ve yönetici kesimin aynı zamanda dinsel nitelikli kişilerden oluşmasını öngörmemektedir. Bu bağlamda Osmanlı hukukunda sultanın yetkileri İslami kurallar tarafından sınırlanmamıştır. Dini kurumun başı olan şeyhülislamın hükümet işlerine müdahalede etme yetkisi bulunmamaktadır. Osmanlı'da din, tamamıyla devlet kurumu içinde yer alan Şeyhülislamlığın çatısı altında ve devlete bağımlı olarak teşkilatlanmıştır. Ayrıca Şeyhülislam'a bağlı olarak ulema; yönetim ve kararların meşruiyetini halka kabul ettirmede aktif bir görev üstlenmiştir. Ulema bu bağlamda hâkim ve kadılar vasıtasıyla hükümetin bütün taşraya yayılmış en yaygın temsilcilerini barındırmaktadır. Özellikle ahaliyle diyalog içinde olan en etkili kurum ulema olmuştur. Sonuç olarak Osmanlı siyasal yapısındaki dini kurumun bugünkü diyanet teşkilatından ve halk İslam'ının da bugünkü halkın İslam yaşayışından çok farklı olmadığı ifade edilebilir (Çaha, 1994, s.9).

2. Ortodoks (Yüksek İslam)-Heterodoks (Halk İslam) Kavramlarının Betimlemesi

Türk tarihinde İslam'ın hukuk, ekonomi, siyaset, toplumsal yapı, sanat ve kültür gibi toplum yaşantısının muhtelif yönleri birlikte düşünüldüğü zaman, İslam dininin kültür ve sosyal yaşantı temelinde iki farklı görünüm sergilediği ifade edilebilir. Söz konusu görünümlerden ilki, dinin kitabî esaslarına bağlı olup aynı zamanda rafine ve gelişmiş bir kültür ortaya koymuş olan “*şehirli İslam*”, sosyologların ifadesiyle de “*yüksek İslam*”dır. Bu İslam Ehl-i Sünnet veya Sünnîlik denilen yorumu temel almaktadır. İkincisi ise, popüler İslam tanımıyla da ifade edilen mitolojik inanç ve kültürle karışık bir kültür ortaya koyan “*Halk İslam*'i”dir. Halk İslam'ı tarihsel köken itibarıyla de sosyal taban olarak daha çok kırsal ve konar-göçer kesime dayanan toplum tarafından oluşturulmuştur. Bu düşünce ekseninde Halk İslam'ının; farklı dini ve kültürel kökenlere mensup toplumların bu kökenlerden gelen bazı mitolojik ve inanç unsurlarının etkisi altında dini yeniden yorumlamaları sonucu yarattıkları bir heterodoks versiyonu bulunmaktadır. Söz konusu heterodoks versiyonun en önemlisi İslamiyet öncesi dîni mistik inançlar bağlamında göçebe Türkler tarafından oluşturulmuş temel yaşantıyı içermektedir (Ocak, 2012b, s.15-16).

Ortodoks İslam düşüncesi İslam tarihinde birçok devlet tarafından resmi ideoloji olarak benimsenmiştir. Buna göre Kuran ve hadise dayalı olan, ulema ve medresenin merkezde yer aldığı yüksek İslam yorumuna verilen isimdir. Ayrıca kurumsallaşmış olması, İslam'ın monoteist yanlarını ön plana çıkarması, yazılı kültürü temel alması, sistematik bir takım kurallara bağlanması, şehirli olması ve siyasal otoritelerle yakın ilişkide bulunması ortodoks

yüksek İslam'ın en önemli ve etkili özellikleridir. Buna karşılık Halk İslam'ı ise, sözlü kültüre dayalı olarak heterodoks öğeler barındırmaktadır. Ayrıca genellikle kırsal bölgelerde yayılım gösteren, ibadetlerde cinsiyet ayrımında bulunmayan, çoğulculuğu temel alan, siyasi otoriteye karşı ise mesafeli bulunan düşünce biçimidir. Bununla birlikte evliya kültürüne de önem veren birtakım özellikler taşımaktadır (Uyanık, 2013, s.730).

İslam kültüründe ortodoks- heterodoks ayrımı farklı dinsel gelenekleri değil, belirli bir gelenek içerisindeki farklılaşmayı ifade etmek için kullanılmıştır. Ortodoksî tarafından savunulan yaygın dinsel tutum ve teolojik öğretilere karşı bir bakış açısını oluşturan heterodoksî ise, toplumdaki egemen geleneği yansıtmaktadır. Burada çoğunluğun görüşünü gerçekçi ve doğru öğretilerle savunduğu iddiasında bulunan ve aynı zamanda kendisini egemen siyasi güçle özdeşleştiren dinsel yorum ise ortodoks olarak tanımlanmaktadır. Bu düşünceye göre merkezi resmi öğretinin haricinde kalan din anlayışı heterodoksî kabul edilir. Ayrıca buna benzer her türlü akım ve düşünce de bu görüş bağlamında değerlendirilmekte ve dikkate alınmaktadır (Gündüz, 2004, s.75-76).

Türk heterodoks Müslümanlığının teolojik, sosyal ve siyasi olmak üzere üç temel dayanağı bulunmaktadır. Bunlardan teolojik boyutu; Sünnî İslam, Kuran ve Sünneti temel aldığından yazılı, sistematik bir teoloji ortaya koymaktadır. Buna karşın heterodoks İslam ise; mitolojik öğeler barındırmakta ve sözlü, senkretik, sistematik olmayan teoloji ile bir inanç mozaği oluşturmaktadır. Sosyal boyut ise; şehirli ve yerleşik ahalinin din tercihi olan Sünnî İslam'a karşılık heterodoks Müslümanlık, genel anlamda kırsalda ikamet eden konargöçerlerin inancını tanımlamak için kullanılmaktadır. Son olarak siyasi boyutu ise: Sünnî İslam çoğunlukla devletlerin resmi tercihini oluştururken bunun aksine heterodoks İslam, siyasi otorite ile uyum sağlayamayan kırsal ahalinin ideolojisini temellendirmiştir (Ocak, 2012a, s.10). Bununla birlikte konu üzerine birçok önemli çalışması bulunan Ocak'a göre; söz konusu heterodoks Türk İslamı'nın üç temel özelliği ise şunlardır:

1) Bu İslam biçimi bağdaştırmacıdır. Türklerin eski inançlarının içinde yer alan tabiat ve atalar kültürleri ile Budizm, Zerdüştlük, Şamanizm, Hristiyanlık, Maniheizm, ve Musevilik gibi dinlerden kalan mistik kültür kalıntılarının sonradan kabul edilen İslam dini ile birbirine karıştığı için bu durum bağdaştırmacı yani senkretizm tanımıyla ifade edilmektedir.

2) Heterodoks Müslümanlık İslam öncesi mistik bir temele dayanmakta ve tasavvufî bir karakter taşımaktadır. Bu bağlamda koyu mistik bir yapıda bulunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu anlayış 11.yüzyılda Ahmet Yesevi ve Hacı Bektaş'ı Veli gibi muhtelif halk sûfilerinin yaydığı popüler bir tasavvuf anlayışını temel almaktadır.

3) Heterodoks Müslümanlığın en önemli özelliklerinden birisi de mehdi düşüncesine sahip olmasıdır. Gerçekte bu düşünce toplumların zor süreçlerinde kurtarıcı bir liderin geleceğine inanmalarını ifade etmektedir. Benzer şekilde heterodoks dindarların, baskıcı siyasi mekanizmalara karşı geliştirdikleri argümanlar yer almaktadır. Heterodoks şeklin dini-sosyal hareketlerinin neredeyse hepsinde mesiyani bir karakter bulunmaktadır. (Ocak, 2012a, s.18-19).

İslam kültüründe ortaya çıkan mezhep ve tarikatları yukarıda ifade edilen düşünceler ekseninde değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda Hristiyan kültüründe birbirinin tersi iki anlayışı tanımlamakta kullanılan kavramlarla İslam kültüründeki ortodoks- heterodoks kavramlarını sınırlandırmak doğru değildir. Örneğin; Hristiyanlıktaki “*ortodoks*” kavramı kilisenin temsil ettiği doğru dini ifade etmekte ve onun haricindeki sapık (Heretik) olarak tanımlanmaktadır. Bu sebeple heretikler düşman olarak kabul edilmekte ve ortadan kaldırılmaları amaçlanmaktadır. Bununla birlikte İslam kültüründe konunun sadece ortodoks- heterodoks kavramlarıyla tasnifi yeterli olmayacaktır. Burada fikhî, itikâdi, siyasi mezhep ve tarikatlar şeklinde bir çoğulculuk söz konusudur. Ayrıca gerek mezhep ve tarikatlar, gerekse sûfi oluşumlar teoloji veya doksa merkezli olmayıp, muhtelif mezhebi unsurları içinde barındırmaktadır. Bu oluşumlar birçok açıdan birbirine benzer özellikler taşıyan zümreler ve ahlaki-dini topluluklardır (Gündoğdu, 2009, s.52-56). Tarihte ise heterodoks Müslümanlık Hristiyanlık'taki gibi teolojik tartışmalar ve ihtilaflar sonucunda oluşmamış, konar-geçer ve kırsal zümrelerin şifahî kültürüne dayalı olmasından kaynaklanmıştır. Ayrıca İslamiyet öncesi dini, sosyal gelenekleri tarafından uzun bir süreç dâhilinde tabi bir surette oluşmuştur ve mitolojik, şifahi ve senkretik özellikler taşımaktadır (Ocak, 2010, s.182). Bu bağlamda değerlendirildiğinde heterodoks Müslümanlık; ayrı bir din seviyesindeki bir mezhep tanımına uygun bulunmamaktadır. Bu bakımdan Ekinci ve Şenel; ortodoksî- heterodoksî karşıtlığı yerine, İslam kültüründe bu kavramları müteşerri yani şeriat işleriyle uğraşan/ uğraşmayan veya mistik/batınî İslâm ile şeriat merkezli İslam farklılaşması üzerinden düşünülmesi ve bu eksen üzerinde değerlendirilmesinin anlamlı olacağını ifade etmektedirler. Böylelikle Sünnilik- Şiilik temelinde açıklanmaya çalışılan fakat gerçekliği tam anlamıyla da yansıtmayan bu ortodoksî- heterodoksî kavramlarına yönelik karışıklık giderilmiş olacaktır (Ekinci ve Şenel, 2020, s.956).

3. Halk Dindarlığı ve Ortaya Çıkış Nedenleri

Modern bilim insanları, Orta Çağ İslam toplumunda gerçekliğin doğasına yönelik ve gerçeğin toplum arasında yayılması gereğine ilişkin tutumların, Modern Batı'da olduğundan farklılık taşıdığını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda Ortaçağ Müslüman düşünürleri, ortodoks ve

heterodoks düşüncenin, kaçınılmaz olarak gerçeği tam idrak edemeyen kişilerle, bunların çoğunluğunu anlayabilen bir elitler tabakası olarak ikiye ayırdığını düşünmüşlerdir. Çünkü bu düşünürlere göre; halkın gerçeği öğrenmesi bazı durumlarda onlara yararlı olmaktan ziyade zararı olabilir (Keddie, 1963, s.27). Buna göre bireylerin gerçek inançlarındaki uyuşmazlık, ezoterik yorumlar ve geleneksel dini materyalin imalatı, Hristiyan, Yahudi ve diğer geleneksel kültürlerin yanı sıra İslam dininde de bulunmaktadır. Keddie'ye göre İslam'daki uyuşmazlık ve ezoterik yorumların yaygınlığı genel anlamda aşağıdaki sebeplerden kaynaklanmaktadır. Bu düşünceye göre:

Kuran'da Müslümanlar için Allah, tam ve değişmez bir kelime olarak önemlidir. Allah'ın geleneksel İslam'daki konumu, geleneksel Hristiyanlıktaki İncil'den farklıdır ve çok daha yüksek düşünce ile ifade edilmektedir (Keddie, 1963, s.29). Allah'ın toplum hayatına tam anlamıyla nezaret etmesi, İslamiyet'in toplum içinde örgütlenme biçimlerinden bazılarının kabul edilmemesini sağlamıştır. Bu bağlamda İslam'da farklılaşmamış bir toplum yapısı mevcuttur. Batı'da bireyle devlet arasında kilise ve feodal beyler yani ikincil kurumlar yer almaktadır. Müslüman toplumlarda ise tüzel kişiliğe hiçbir zaman Batı'da sağlandığı kadar geniş bir meşruiyet ve örgütlenme tanınmamıştır. Bu sebeple bireyler ifade edilen kavramların yerine geçecek bir sığınak arayışına girmişlerdir. Tarikatlar ve cemaatler hissedilen söz konusu boşluğu doldurmaya yaramıştır. Böylece tarikatlar ve sûfi oluşumlar, dini halkın anlayabileceği surette insanlara anlatmış ve hissedilen ihtiyacı karşılamaya çalışmışlardır (Mardin, 2017a, s.71-74).

Müslüman Araplar yüksek düzeyde kültürel geleneklere sahip, daha gelişmiş idari ve ekonomik yapıyı barındıran çok sayıda bölgeyi hızlı bir surette fethetmiştir. Bunun sonucunda birçok yabancı geleneğin de İslam içinde asimile edilmesi ihtiyacı oluşmuştur. İslam, erken Arap fetihçilerine Kuran'ın yasal kurallarını ve peygamberin bazı pratiklerini rehber olarak sunmuştur. Bununla birlikte mevcut koşullar söz konusu gelişmeleri ve idari sorunları karşılamaktan uzak kalmıştır. Bu durumda İslam yöneticileri ise, kendi menfaatleri için değilse de yapmaları gerekli hukuki ve idari yenilikleri Hz. Muhammed'e ve onun arkadaşlarına atfetme zorunluluğu hissetmişlerdir. Böylelikle benzerliğine uygun bir surette, örneğin fikir alanında hem Yunan felsefesinden hem de popüler dini inançlardan gelen sofistike kavramlar zamanla İslamîleştirilmiştir. Geleneksel toplumlar değişim konusunda gönülsüzdür. Bu sebeple çok farklı bir topluma aşırı derecede hızlı asimilasyon ve uyum gereksinimi duyulmuştur. Bunun sonucunda Hz. Muhammed'in ve onun bazında yöneticilerin kendilerine; uygulamalarının dinden olduğu yönünde haklılık gösteren bir söz söyleme yetkisi vermiştir.

Dolayısıyla Müslüman toplumlarda bir meşrulaştırma problemi bu surette çözümlenmek istenmiştir. Bu durumun elitlerin dinini ortaya çıkaran bir etken olduğu ifade edilmiştir (Keddie, 1963, s.20-25).

İslam tarihinde geniş bir alanda meydana gelen entelektüel ve dini spekülasyonların, en azından resmi ortodoksluğa olan talebin ivme kazanmasıyla yakın geçmişe kadar spesifik bir kombinasyonu oluşturmuştur. Başlangıçta bazı mezhep ayaklanmaları haricinde sapkınlıkla ilgili ciddi düzeyde zulümlere nadir rastlanılmaktaydı. İlerleyen süreçte Abbasilerin Müslümanlara karşı zulümleri üzerine bazı düşünceler ortaya çıkmıştır. Örneğin; zındıklar ve Hallacı Mansur'un çarımha gerilmesi gibi vakalar, çok büyük özgürlüklere karşı bir uyarı niteliğindeki gelişmeler bağlamında değerlendirilmiştir. Sonraki yüzyıllarda ise Müslüman toplumlarda ortodoksluk inanç biçimi daha güçlü bir düzeye ulaşmıştır. İslam tarihinde ilk süreçlerden itibaren ortaya çıkan neredeyse bütün entelektüel ve mezhepsel muhalefetin, din anlayış farklılığından dolayı ortaya çıktığı düşünülmektedir. Söz konusu din anlayışı ise; yalnızca Hz. Peygamber ve Tanrı'nın gerçek fikirlerini temsil edenlerin gerçek Müslümanlar oldukları yönündeki düşünceden kaynaklanmaktadır. Ayrıca buna benzer bir düşünce de muhaliflerin inkârcı durumunu vurgulama biçimindeki tavrın tezahürüdür (Keddie, 1963, s.28-32). Bu bağlamda değerlendirildiğinde önceliğin her zaman bireylere değil, kolektiviteye yani topluma verildiği anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda ise; Osmanlı'da sivil toplum unsurlarının gelişmesine engel olan özelliklerden en önemlisi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca İslam kültüründe bireycilik sapıklıkla benzer görülmüş ve millet, ulus, devlet gibi unsurlara aşırı bir duyarlılık geliştirilmiştir. Mesela; Osmanlı tebaası bir çoban tarafından yönetilmesi gereken sürü anlamına gelen “*reaya*” tanımıyla ifade edilmiştir. Bu kategori bağlamında devlet ve milletin karşısında bireyin önemi ve değeri fazlaca bulunmamaktaydı. Osmanlı'dan günümüze sivil toplum yapılarının yeterli düzeyde gelişme göstermemesi söz konusu durumdan kaynaklanmaktadır (Çaha, 1994, s.88).

Yukarıda ifade edilen gelişmeler; elitizmin zamanla İslam toplumunun karakteristik yapısı durumuna gelmesini sağlamıştır. İslamiyet Türk toplumları arasına yayılım gösterdikçe onun yeni ve farklı yapısına tamamen uyum sağlamayan kırsal konar-geçer zümrelerin düşünce ve yönelimini etkilemiştir. Böylelikle söz konusu zümreler, birey ve grupların yorumuna açık bulunan mistisizm ve bunun teşkilatlanmış biçimi bulunan sûfilik ile cevap vermişlerdir. Sûfilerin ilerleyen süreçte ve kendi içinde kurumlaşmasının sonucunda ise muhtelif tarikatlar kurulmuştur. Böylelikle halk arasında teşekkül eden tarikat yapısı ve bununla paralel ilerleyen dini düşünce ile heterodoks bir kültür gelişmiştir (Mardin, 2017a, s. 90-91). Söz konusu durum

Osmanlı açısından değerlendirildiğinde; Ortodoks Sünnî inanç ve kültürünü sürdürenler ile geniş halk kitlelerinin yaşadığı “*Volk İslam*” biçimindeki iki farklı ayrımın ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca belirtilen ayrım ve farklılık günümüze kadar devam etmiştir. Bu ayrışma aynı zamanda ümmet strüktürünün ideolojik teşkilatındaki devamlık süreciyle açıklanabilmektedir. Söz konusu strüktürün çalışma mekanizması ise ümmet içerisinde herkesin üzerinde birleştiği bir tek hakikat olduğu fikrinden kaynaklanmaktadır (Mardin, 2017a, s.149-150).

Halk dindarlığının ortaya çıkış nedenleri değerlendirdikten sonra Osmanlı’da halk dindarlığı kavramının irdelenmesi gerekmektedir. Türk kavimlerinin İslamlaşma süreci zaman içerisinde ve yüzyıllar boyu devam eden bir olgudur. Örneğin; Türk kavimlerinden Oğuzların Müslüman olma süreci iki asır boyunca sürmüştür. Müslüman olma sürecinde bir kısım kitleler Şamanizm gibi eski dini inanç ve kültürlerini devam etmiştir. Bu durum ise eski dini inançtaki bir takım unsurlarının yeni dinin içine dâhil olmasıyla sonuçlanmıştır. Hicretin ilk yüzyılında Müslümanlığı kabul etmiş Maverâünnehir ve Horosan bölgelerinde dahi birçok Şamanizm geleneği yeni dinin içinde devam ettirilmiştir. Bu nedenle Müslümanlığı kabul edip yerleşik hayata geçen Türkler, şehirden uzakta kır ve bozkırlarda yaşayan diğerlerini heretik olmakla itham etmişler ve hatta suç unsuru olarak tanımlamışlardır. Oğuzların torunları olan bugünkü Anadolu Türklerinde İslamiyet öncesi inanç ve kültürün izlerine günümüzde hala rastlanmaktadır (İnan, 2006, s.206-207). Türkler Müslüman olma sürecinde çoğunlukla Hz. Peygamber ve Ehl’i Beyt sevgisini ön planda tutan sûfilik akımının etkisinde kalmışlardır. Ayrıca eski kültür ve inançlarından miras kalan Şamanizm’in de etkisiyle tasavvuf merkezli bir din anlayışını benimsemişlerdir. Söz konusu durumun ortaya çıkmasında ahali arasında dolaşan şeyh ve dervişlerin aktif bir rolü bulunmaktadır. Bunun sonucunda ise Türkler, İslam’ı ifade ettikleri şekilde anlamış ve yaşamıştır. Benzer bir şekilde Osmanlı’nın uç beyliğinden imparatorluğa dönüşmesinde de dini, siyasi ve sosyal özellikleri olan bu şeyh ve dervişlerin öneminin etkisi hissedilmiştir (Uçar, 2012, s.542-546). Fuat Köprülü’ye göre; söz konusu Türkmenlerin Müslümanlığı, şehirde yaşayan Sünni Ortodoks Müslümanlardan farklıdır. Bu farklılık Türklerin eski anâneleriyle Şiîliğin popüler ve daha basit biçiminin bazı mahalli bakiyelerinin birleşmesinden oluşan bir Müslümanlık düşünce biçimi olarak kendini göstermektedir (Köprülü, 1994, s.97).

Osmanlı’da resmi din kurumlarının yanı sıra resmi olmayan muhtelif din kurumları ağı da bulunmaktaydı. Bu bağlamda Müslümanlar açısından resmi olmayan söz konusu dinsel gruplar mistik bir dinin uygulayıcısı durumundadırlar. Bu sebeple dervişlerin düzenli örgüt biçiminde

teşkilatlandığı tarikatlar görülmektedir. Bu mistik geleneğin yanı sıra kâfire karşı “gazi” unvanıyla ve din adına savaşmak gibi idealleri de bulunmaktaydı. Belirtilen mistik inanışların ve savaşçı davranışın yüreklilik ve soyluluk gibi davranışlarla birleşmesi “fütüvvet” adı verilen mistik, gazi ve savaşçı gruplarını ortaya çıkarmıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda ifade edilen fütüvvet türü mistik örgütler, hem gaziler hem de meslek loncaları arasında yayılım göstermişlerdir. Ayrıca söz konusu durum Müslüman Osmanlı toplumu için de birleştirici bir unsur olarak ortaya çıkmıştır (Shaw, 1982, s.217).

Tarikat kurucularının ruhsal halefleri durumunda bulunan dervişler ise, bir silsile suretinde İslamiyet'in ilk dönemlerine ve genellikle de Hz. Ali'ye kadar uzanırlardı. Tarikatın kurucusunun kabri tarikatın merkezinde yer almaktaydı. Böylece tarikat kurucuları Müslüman azizler durumuna yükselmiş ve söz konusu şahıslar etrafında bir evliya kültü oluşmuştur. İlk tasavvuf tarikatlarının en önemlisi olan Kalenderiler, 12. yüzyılda Anadolu'da yayılmışlardır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinden sonra zamanla Sünnî Müslüman ulema, yönetici sınıfın temel unsuru haline gelmiştir. Bunun üzerine söz konusu Kalenderiler, 15. yüzyılda Kızılbaş hareketi tanımıyla ifade edilen göçebe ayaklanmasına katılmışlardır. Devletin Kalenderîleri bastırma eğilimlerinin sonucunda ise Hacı Bektaş-ı Veli tarafından Bektaşî Tarikatı teşekkül etmiştir. Bu tarikat zamanla Doğu Anadolu ve Güneydoğu Avrupa gibi geniş bir coğrafyada bulunan göçebeler arasında yayılmıştır. Diğer etkili bir tarikat ise aşiretler tarafından ilgi çekmeyen fakat bununla birlikte özellikle yönetici sınıfı bünyesinde toplayan Mevlevilik'tir. Bu tarikat zaman zaman merkezi yönetim tarafından Bektaşîlere karşı bir koz olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla ifade edilen dinsel tarikatlar Osmanlı'da topluma fazlaca nüfus etmiş topluluklardır. Böylece bireyler için bir sığınak vazifesi gördüğü gibi yönetici sınıfı üyelerinin de faydasına işlev görmüşlerdir. Bunun sonucunda da özellikle yöneticilerin topluma yönelik düşünce ve görüşlerinin iletilmesi ve ifade edilmesine yardımcı olmuşlardır (Shaw, 1982, s.218-220).

4. Osmanlı Resmi İdeolojisi ve Halk Dindarlığı ile İlişkisi

Türk topluluklarının İslam dinini kabul ettiği ilk yıllardan itibaren İslam'ı anlamada ve yaşamada birtakım farklılıklar meydana gelmiştir. Bunun başlıca sebepleri ise sosyo-kültürel ve ekonomik farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Ayrıca İslamiyet öncesi inanç, kültür ve geleneklerinin etkisi altında bulunan konar-göçer nüfus, önemli İslami şehir ve kültür merkezlerinin uzağında hayatlarını idame ettirmişler ve bu sebeple söz konusu Türk nüfusları kendilerine mahsus bir İslam anlayışı oluşturmuşlardır (Ocak, 2010, s. 61). Bununla birlikte Türkmen toplulukları Anadolu'ya göç ettikten sonra da bozkırlardaki hayat şartlarına benzer

özellik taşıyan kırsal alanları tercih etmişler ve konar-geçer biçimde yaşamayı tercih etmişlerdir. Konar-geçer zümreler coğrafi iklimler sebebiyle şiddetli tabiat şartlarıyla mücadele eden zor bir hayat tarzını sürdürmüşler ve bunun sonucunda yaşam tarzının gerektirdiği gibi çok güçlü bir sosyal yapıya sahip olmuşlardır. Bu toplumsal yapı birbirlerine karşı hissettikleri bağı güçlendirdiği gibi dini reisleri bulunan beylere de oldukça bağlı olmalarıyla sonuçlanmıştır. Böylelikle sert geleneksel yapıları sebebiyle, merkezi otoritelere karşı mesafeli olmuşlardır. Örneğin; yerleşik hayata geçmek, vergiye bağlanmak, otorite tarafından “*zapt-u rap*” altına alınmak istememişlerdir. Söz konusu duygu ve düşünceler ise bu zümreleri, idari iktidar ile onları dışlayan kesimlere karşı çoğunlukla uzlaşmaz bir psikoloji içine dâhil etmiş ve bazı zamanlarda ise başkaldırmaktan çekinmemişlerdir (Ocak, 2020, s.80).

11. yüzyıldan itibaren heterodoks Müslümanlık, Orta Asya’daki tasavvufi tarikatlarla birlikte gelişiminde ivme kazanmış ve Anadolu’nun fethiyle birlikte yeni yayılım alanlarında varlığını hissettirmiştir. Bunun sonucunda ise 13. yüzyıldan itibaren Anadolu’daki etkinliği artmış ve özellikle konar-geçer ve kırsal çevrelerde kuvvetli temsilcilere sahip olmuştur. Türkmenler arasında medrese eğitimi silsilesi yoluyla öğretici durumuna gelen fakihlerden ziyade, daha sade bir surette İslam’ı anlatan boy reisleri ve tasavvuf önderleri etkili olmuştur. Ayrıca Türkmenler şehirden uzakta ikamet ettikleri için abdal, dede, baba unvanlarını taşıyan reislerinin tesirinde kalmışlardır. Bu durumun sonucunda ise kendine özgü bir halk tasavvufu yaşantısı ortaya çıkmıştır. Türkmen babalarının anlattığı Müslümanlık daha sade ve mitolojik inançlara yakın bir düşünce biçimidir. Bu sebeple halk sūfilîği tanımıyla da ifade edilen bir özelliğe sahiptir. Bunun nedeni yukarıda ifade edilen gelişmelerin yanı sıra, Türkmen boylarının henüz sathî bir şekilde Müslümanlaşmış olması, atalar kültü ve eski şaman inançlarının kısmen de olsa sürdürülmesi, eski dinlerinden olan Budizm ve Manihezim’den kalan hulûl ve tenasüh gibi güçlü inançlarını korumaya devam ettirmeleridir (Ocak, 2020, s.84-85). 13. yüzyılda sūfilîlik ve tasavvuf boyutunda heterodoks İslam Anadolu’ya yayılmıştır. Söz konusu süreçte bu yayılma Yesevilik, Kalenderilik, Vefâîlik ve Haydarîlik gibi tarikatlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. 16. yüzyılda ise Bektaşilik ismiyle en son biçimini almıştır. Bununla birlikte heterodoks Müslümanlığı başlangıçta, eski dini inanç ve geleneklere kendiliğinden uyarlanmış mistik bir konar-geçer halk Müslümanlığı tanımıyla ifade etmek doğru olacaktır. Bunun yanı sıra Şîîlikle ilgili öge ve kavramlar ancak 15. yüzyıldan sonra düşünce biçimine girmeye başlamıştır. 16. yüzyıl sürecinde bu kavramlar Anadolu’da bir kısım Türkmenleri etkilemeye devam etmiştir (Ocak, 2003, s.48).

Osmanlı'nın kuruluş döneminde yani 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da kabul edilen sūfiliğin kılık- kıyafet, yaşam tarzları ve züht anlayışları bazı kesimlerce eleştirilmiştir. Bununla beraber geniş halk çevrelerinde etkili olmaları onlara siyasi otorite nezdinde bir meşruiyet kazandırmıştır. Tasavvufi dervişlerin özellikle kırsal ve konar-geçer nüfus üzerinde manevi otoriteye sahip olmaları, gaza faaliyetlerinde başarılı rol oynamaları, bu kişilerin sultanların gözünde değer kazanmalarını sağlamıştır. Osmanlı beylerinin ilk dönemlerde bu şahıslar nezdinde vakıf ve zâviyeler kurdukları ve bu kişilere düzenli gelir bağladıkları bilinmektedir. Bununla birlikte dervişlerin başlangıç sürecinde bazı şikâyet ve asayiş ile ilgili problemler dışında siyasilerle ilişkileri genel anlamda olumludur. Buna rağmen zamanla yönetimdeki etkisi artan ulemanın da yönlendirmesiyle, geniş halk kitlelerini etrafında toplayabilme güçleri sebebiyle siyasiler tarafından tehdit olarak görülmeye başlanmışlardır (Ay, 2012, s.31-32). Bu gelişmelerle birlikte Çelebi Mehmet devrine kadar Osmanlı'nın aşiret yapısını koruduğu ve buna uygun olarak da resmi ideolojisinin sūfi dervişler ve Rum abdalları tarafından temsil edilen inanç yapısının popüler dinle herhangi ciddi bir çatışma yaşamadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı'da devlet ve tebaa arasındaki ayırım 15. yüzyıldan itibaren belirginleşmeye başlamıştır. Bu süreçten sonra vazifesi dini korumak olan padişah ve onun hizmetinde bulunan bürokrasinin yetkileri zamanla ve ivmesi artan bir düzeyde genişlemiştir. Bu dönemde ulema, devletin dine taassubunu önleyecek bir makam teşekkül etmek amacıyla önce İstanbul Müftüsü daha sonra da Şeyhülislamlık (Meşihat) ismini alan ve halkın Fetvahâne dedikleri kurumu oluşturmuştur. Söz konusu kurum 16. yüzyıl ortalarından itibaren devlete tabi yani bağlı bir kurum özelliğini göstermiştir. Araştırmacı yazar Kemal Karpat'a göre; devletin emrine giren Şeyhülislamlıkla beraber din istiklâlini yitirmiş, fikir özgürlüğü ancak sūfi tarikatlar vasıtasıyla korunmuştur (Karpat, 2014, s.62-63). Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesiyle aşiret teşkilatından imparatorluk sürecine dönüşen Osmanlı resmi ideolojisinde de geniş düzeyde ve köklü bir değişimin zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Ocak, 2010, s.62). Merkezîyetçi düşüncesiyle ön plana çıkan ve merkezi bir teşkilatlanmayı hedefleyen Fatih Sultan Mehmet, daha önce sūfi dervişlerine verilen birtakım vakıflara el koymuştur. Söz konusu politika her ne kadar II. Beyazıt tarafından terk edilmiş olsa dahi, sonuçta Osmanlı yönetim erkinin artık eski dönemdeki gibi sūfi çevrelere bağımlı olmayacağını aşikâr etmiştir (Ocak, 2012a, s.78).

Fatih Sultan Mehmet devleti yönetirken birçok alanda merkezîyetçi bir politika izlemiştir. Benzer bir surette tarikat ve benzeri oluşumları da daima kontrol altında tutmayı hedeflemiştir. Bu süreçte Şeyhülislamlık makamının da sultana bağlanmasıyla padişah, hem devlet hem de İslam'ın en üst temsilcisi konumuna yükselmiştir. Böylece İslam'ın tâli kaynaklarında yer alan

örfi hukuk, ünlü kanunnamesiyle çok geniş bir alana yayılma imkânı bulmuştur. Şer’i hukuk çerçevesinde geliştirilmiş bulunan örfi hukuk; devlet güdümündeki İslam’ın belirgin bir özelliği durumuna gelmiştir. 15. yüzyılda kurulan Fatih medreseleri ise Osmanlı İslam’ının resmi kurumu olarak işlev görmüştür (Ocak, 2010, s.64-65). Söz konusu kurumlarda görev alan din adamları devlet maslahatının gözeticisi olmuşlardır. Bununla birlikte hiçbir zaman tek başına hareket etmemişlerdir. Ancak devletin müsaade ettiği süreçlerde Sünnilik haricinde kalan heretik dini gruplarla mücadele etmişlerdir (Berkes, 2011, s.26-27).

Fatih Sultan Mehmet ile Halvetî tarikatı arasında yaşanan bazı problemler söz konusu tarikatın şehzadeligi döneminde II. Bayezid’i desteklemesiyle sonuçlanmıştır. Bu tarikat II. Bayezid’in sultanlığı döneminde de devletin desteğini almıştır. Söz konusu süreçte Halvetî tarikatının yanı sıra Nakşibendilik ve Mevlevîlik gibi tarikatlar da önemli bir mevkie yükselmiştir. Ayrıca bu veya buna benzer tasavvufi oluşumlara tekrar destek verilmiş ve bunlara yeniden vakıflar tahsis edilmiştir. Ancak II. Bayezid’in padişahlığının son yıllarında Doğu’da siyasî-dinî Şîî tehdidi ortaya çıkmıştır. Bu dönemden sonra tahta geçen Yavuz Sultan Selim, babasının bu konuda yetersiz kaldığını düşündüğü için Safevî tehdidine özel bir önem atfetmiştir. Bu süreçte Osmanlı topraklarında ciddi bir tehdit haline gelen Safevî meselesi, Osmanlı Devleti’nin heretik kavramının etki alanını genişletmesine ve bu tür oluşumlara şüpheyile bakmasına sebebiyet vermiştir. Bunun sonucunda Safevî ve benzeri propagandalar sebebiyle Şîîliğe yakınlık gösteren oluşumlar dinden sapma olarak kabul edilmiştir. Ayrıca söz konusu oluşumlar Rafizîlikle (sapkınlıkla) itham edilmiştir (Ekinci ve Şenel, 2023, s.961).

Yavuz Sultan Selim döneminde yani 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra Mısır’ın Osmanlı topraklarına katılması ve hilafetin Osmanlılara geçmesiyle birlikte Osmanlı resmi İslam’ının etkisi bu topraklarda iyice sağlamlaşmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı padişahı “*Halife-i Sultan*” ve “*zillullah fi’l arz*” olarak İslam dünyasının koruyucusu durumuna yükselmiştir. Osmanlı Devleti böylelikle kendisini Müslümanlardan sorumlu hisseder durumuna gelmiş, Nizam’ı Âlem yani nizamın olabildiğince bozulmadan korunması ve değişmezlik idealine önem vermiştir. Bu bağlamda söz konusu nizamın ihlali hem mükemmelin hem de kutsalın ihlali anlamını ifade edeceğinden, Osmanlı resmi ideolojisinde muhalefet problemi zamanla ve etkisini artıran bir surette daha fazla önem kazanmıştır (Berkes, 2011, s.66-67). Böylelikle yönetim ile halk arasındaki ilişki tamamıyla siyasi otoritenin isteği doğrultusunda gelişme göstermiştir. Padişahın Allah adına hareket ettiği düşünce ve inancı yönetilenler tarafından sorgulanmadan kabul edilmiş ve bu düşünce, halkın sonraki süreçlerde belirleyici olmasını imkânsız duruma getirmiştir (Göküş, 2010, s.229).

Yavuz Sultan Selim şehzâdeliği döneminde olduğu gibi padişah olduğu ilk günden itibaren Safevî Devleti'ni büyük bir tehlike olarak görmüştür. Safevîlerle mücadele etmek maksadıyla Kızılbaşlarla gerçekleşecek savaşa meşruiyet kazandırmak amacıyla Şeyhülislamlardan fetva almıştır. Osmanlı-Safevî mücadelesinde dinî argümanların kullanılmasının genel olarak iki nedenden kaynaklandığı ifade edilebilir. Birincisi; devletlerin yönetimlerinde belirleyiciliğini her zaman üstlenen ve koruyan siyaset-din ilişkisidir. İkincisi ise; Safevî Devleti ve ordusunun önemli bir kısmını oluşturan Türkmenlerin Anadolu kökenli olması ve Sefevîlerin insan kaynağı bakımından da Anadolu'dan beslenebilmesidir (Kaplan, 2010, s.31).

Yukarıda belirtilen gelişmeler Kanuni Sultan Süleyman döneminin bakış açısını etkilemiş ve bu konuda ilerlemesini sağlamıştır. Söz konusu dönem, İran-Safevî faktörü ve bazı toplumsal bunalımlar nedeniyle Osmanlı Sünnî yorumunda bir daha genişlemesi mümkün olmayan bir zihniyet daralmasının başlangıcını oluşturmuştur. Önceki süreçlerde heterodoks kesime karşı herhangi bir baskı uygulamamış olan Osmanlı Devleti, bu dönemden sonra sıkı bir denetim politikası takip etmiş ve hatta bir takım uygulamalar gerçekleştirmiştir. Devlet yayımladığı belgeler ve yazışmalar ile söz konusu grupları rafizî, mülhîd, zındık vb. terimleriyle isimlendirmiştir. Bununla birlikte bu görüşe karşı Ortodoks Sünnîliğin savunuculuğunu yapmaya başlamıştır. Heterodoksiye karşı 16. yüzyılda başlayan bu baskının en önemli nedeni teolojik bir çatışmadan ziyade, Safevî propagandasına karşı devleti koruma amacına yönelik izlenen bir siyasettir (Ocak, 2003, s.42). Şah İsmail'in İran coğrafyasına hakim olması ve hatta hakimiyet alanını genişletme mücadelesi Osmanlıları iki açıdan ilgilendirmekteydi. Birincisi; doğuda Şîî bir devletin ortaya çıkma tehlikesi, ikincisi ise; Şah İsmail'in sûfî tarikat lideri olması gerçeği ve müritlerinden bazılarının Osmanlı hâkimiyetindeki topraklarda ikamet etmesidir. Söz konusu gelişmeler sebebiyle İran'da teşekkül eden Safevî Devleti, Osmanlı topraklarına doğrudan bir tehdit oluşturmuştur (Gülten, 2022, s.81). Sonraki süreçte Safevî ocağının sönmeye başlaması ve nihayet İran sahasında Kızılbaşların On İki İmam Şiası içinde eriyip yok olmaları neticesinde etkilerini kaybettiği ve hatta büyük oranda kaybolduğu düşünülmektedir. Anadolu Kızılbaşları ise mevcut varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca inanç ve erkânlarının kaydedildiği eserleri her türlü tehlikeye rağmen bugüne kadar korumuşlardır. Bu ise mevcudiyetlerinin devam etmesindeki önemli etkenlerden birisidir. Kızılbaşların takibâta uğramalarının sebebi, devletin bu durumu inançtan ziyade bir güvenlik ve asayiş meselesi olarak gündemine aldığı içindir (Gülten, 2022, s.168).

Türkmenlerin İran şahlarıyla ilişkilerini korumaları, devam ettirmeleri ve birtakım isyan girişimlerinde bulunmaları Osmanlı topraklarında huzur ortamını zedelemiş ve güvenlik

endişelerinin artmasına sebep olmuştur. Bunun sonucunda Safevîlere yakınlık hisseden, onları destekleyen ve devlete başkaldıranlara genel anlamda Kızılbaş ismi verilmiştir. Söz konusu isim ve tanımlama çoğunlukla isyancı zümreler anlamında kullanılmış ve zamanla dini boyut da eklenerek inkârcı ve sapık şeklinde yakıştırmalar yapılmıştır (Gülten, 2022, s.193). Burada belirtilen gelişmeler sonucunda ortaya çıkan zihniyet değişikliği 16. yüzyıldan itibaren Anadolu’da kendi halinde yaşayan heterodoks zümreleri de etkilemiştir. Osmanlı siyaseti ve diplomasisinde Safevî faktörüyle ortaya çıkan bu değişikliğin sonuçları bugüne kadar uzanmış ve bir toplumsal kırılma da beraberinde getirmiştir (Ocak, 2020, s.145).

Osmanlı devlet kurumları ve teşkilatı ekseriyetle ortodoks inanış üzerinde teşekkül etmiştir. Bu süreç esnasında devlet, bazen ortodoks din çevrelerinin yönlendirmesi veya teşvikiyle, bazen de siyasi iktidar tarafından tehlikeli görülmesi nedeniyle heterodoks gruplarla mücadele etmiştir (Ay, 2012, s.25). Söz konusu mücadele mekanizması iki farklı biçimde yürütülmüştür. Birincisi; çoğunlukla başkentte ve önemli taşra merkezlerinde bulunan ulema ve sûfi çevreler tarafından gerçekleştirilmiştir. İkincisi ise göçebe, çiftçi ve köylü reâyadan oluşan halk kesimine karşı işletilmiştir. Merkezi yönetimin ve iktidarın heterodoks İslamî ideolojiyle mücadele etmesinin nedeni, söz konusu hareketlerin genel anlamda ihtilalci ve mesiyânî bir karaktere sahip olması ve bu minvalde siyaset izleyebilmesidir (Ocak, 2010, s. 67). Osmanlı Devlet’inin yukarıda ifade edilen düşüncesinin nedeni ise, tasavvuf çevrelerinde kendilerinin “kutb” olduğuna inanan insanların ortaya çıkmıştır. Özellikle bunlardan bazılarının bozuk düzen algısıyla mevcut düzeni ıslah etmek, hatta bu inanç ile birlikte mevcut güç iktidarını yönetimden kaldırıp yerine yenisini geçirmek amacıyla Tanrı tarafından yetkili olduklarına inanmalarıdır. Bu bağlamda Osmanlı yöneticileri söz konusu düşünce yapısını tarihi tecrübelerle bildiklerinden, heterodoks grupları yakından izleme zorunluluğu hissetmişlerdir (Ocak, 2010, s.54). Özellikle 16. yüzyıl etkili sûfililiğin mehdîci bir tarz ile militan karakterlere büründüğü hareketlerle doludur. Söz konusu düşüncenin lideri bulunan şahıslar, bu ideolojiyle birlikte büyük kitleleri yönlendirme konusunda oldukça başarılı da olmuşlardır (Ocak, 2010, s.165).

Başlangıçta konar-geçer halk Müslümanlığı olarak ortaya çıkan heterodoks İslam, 16. yüzyılın başlarında Bektaşilik olarak son biçimini almıştır. Bektaşilik heterodoksluğu İslam’ın klasik sûfi kalıplarında biçimlenen bir tarikat teşkilatının organize olunmuş bir kalıbı olarak tanımlanabilir. Bu hareketin haricinde kalan Türkmen çevrelerinde, 15. yüzyılda başlayan Safevî propagandası nedeniyle On İki İmam Şiiliği’nin değişik bir yorumuyla yeniden ve biraz da farklı bir sentez oluşmuştur. Bu gelişmeler sonucunda 16. yüzyıl heterodoks İslam

yorumunun en önemli dönüm noktasının oluşturur. Söz konusu tarihi süreçten sonra heterodoks nüfusa o dönemdeki adıyla Kızılbaşlık, Osmanlıca yazışma belgelerinde ise en çok Rafizîlik adıyla yer verilmiştir (Ocak, 2003, s. 49).

Osmanlı-Safevî mücadelesi esnasında Safevî Devleti'nin etkili bir şekilde yürüttüğü Kızılbaş propagandasına Osmanlı Devleti ciddi bir tepki göstermiştir. Ayrıca ifade edilen propagandanın inanç konusunda birçok benzerliği bulunan Bektaşilik grubuna karşı ise herhangi bir tavır alınmamıştır. Bektaşiler ilk zamanlar Osmanlı sultanlarının hizmetinde yer alan, İslam dinini öğreten, Türk kültür ile geleneğinin yayılmasını sağlayan kolonici dervişlerden oluşmuşlardır. Osmanlı Devleti'nin 1826'da Yeniçerilik teşkilatını lağvı sonrasında bu tarikatı da yasakladığı görülmüştür (Sezgin, 2002, s.59-60). Dolayısıyla bu gelişmelerden anlaşılacağı üzerine Osmanlı, Sünnîliği resmi olarak savunmasına rağmen kendi güvenliğine karşı herhangi bir tehdit hissetmediği sürece diğer dini zümrelere karşı herhangi ciddi bir tavır sergilememiş ve bu bağlamda bir politika izlememiştir (Ocak, 2011, s.88-89). Bu bakımdan Osmanlı Devleti kendinden önceki yönetimlere göre topluluğun her köşesine nüfuz etmiş ve merkezi etkinliğinin devamına yönelik siyaset izlemiştir. Zamanla devletin merkez teşkilatı haline gelen ulemayı kendisine bağlamış ve medrese teşkilatını genel anlamda devletin menfaatine yönelik olacak şekilde sistematikleştirmiştir. Bu bağlamda “*al Hadith*” benzeri hareketlere şüpheyle yaklaşılmış, sûfilik düşüncesi ve hareketi ehlileştirilmeye çalışılmış ve Rafizîlik kontrol altında tutulmuştur (Mardin, 2017b, s.28-29).

Modern Türk-İslam tarihinin başlangıcında ise, ulemanın bulunduğu mevkileri, benzer surette dengeyi oluşturan merkezi bir kurum olarak ifade edilebilen yargı sisteminin yerini yavaş yavaş seküler devlet kurumları almıştır. Bu dönemi “*Tanzimat Dönemi*” bağlamında değerlendirmek mümkündür. Bu değişim sürecinde Osmanlı'da şeriat, özel hukuk ile amme hukuku arasında kesin ve net bir ayırım ise meydana gelmemiştir. Mahkemeler hükümlerinde padişah buyruğunun yanı sıra şeri hükümleri ve fetvaları da temel almışlardır. Ancak Tanzimat dönemi ile birlikte özel hukuk ile amme hukuku arasında bir sınır çizilmeye başlanmıştır (Mardin, 2011, s.45-49). Bunun sonucunda ise ulema (resmi İslam'ın temsilcileri) ihtilafları çözme işleviyle sınırlandırılmış ve toplum düzenini sağlama görevinden uzaklaşmıştır. Bu süreç sonrasında benzer düşüncenin zamanla etkisini artırması, laik devlet kurumları, mahkemeleri ve memurlukların teşkilatlanmasıyla da ulemanın eski gücünü tamamıyla kaybedeceği anlaşılmıştır. Bununla birlikte ulemanın aksine sûfilerin statüsünde büyük bir ivme artışı görülmüştür. Söz konusu etki artışı söz konusu sûfilerin değişimi meşrulaştırmak için İslam'dan yararlanmaları sayesinde olmuştur (Mardin, 2011, s.53).

Tazminat dönemiyle birlikte başlayan batılılaşma hareketlerine karşı “İslamcılık” adında yeni bir fikri ve siyasal hareket ortaya çıkmıştır. Söz konusu fikri ideolojinin temelinde ise Batı yanlısı elitlerin Osmanlı’nın gerilemesinin temelinde İslam anlayışını görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu dönemde İslamcılık referans anlamında klasik dönem Osmanlı resmi İslam’ını değil, Afganî ve Abdüh türü selefiyeci bir İslam anlayışını temel almıştır. Bu yeni ve önceki sürece göre İslam anlayışı, klasik Osmanlı resmi İslam’ına karşı bir tepki hareketinden ortaya çıkmıştır. Bu nedenle yaşanan değişimin öz itibariyle modernist (yenileşmeci) bir akım olduğu ifade edilmektedir (Ocak, 2010, s.165-166).

Bununla birlikte 1908 yılından sonra iki önemli gelişme belirginleşmiştir. Bunlar; “*sivilleşme ve entelektüelleşme*”dir. Bu dönemde İslam’ı açıklayabilmek için söz konusu kavramları değerlendirmek gerekmektedir. Bu süreçte medrese kalitesinin düşmesiyle şeriatı bir felsefe nazarıyla bakan, medrese mezunu olmayan sivil bir entelektüel küme ortaya çıkmıştır. Diğer bir gelişme ise; başta Nakşibendilik olmak üzere benzer tarikatların yavaş, fakat çoğunluğunun gizli bir suretteki gelişimidir. Sivil alan ve entelektüelleşmeden farklı olarak tarikat ortamında münakaşadan ziyade İslami tebliğ etme faaliyetleri ön plana çıkmıştır. Son olarak ise; sınır bölgelerinde azınlık veya heterodoks dini hareketlerin dirilerek yeniden etki alanını genişletme mücadelesine yönelik girişimlere başvurusudur (Mardin, 2011, s.57-60). Burada ifade edilen gelişmeler bağlamında tarikatlar kurdukları tebliğ faaliyetleri ve gizli yapılanma ile birlikte varlığını Cumhuriyet döneminde de devam ettirmiştir. Bu kaynaktan beslenen bazı neo-sûfi hareketler bu gelişmeler ışığında yayılma imkânını sağlamışlardır (Mardin, 2011, s.107).

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nin kuruluş sürecinde Resmi İslam ve Halk İslam’ı arasında farklılığın henüz belirginleşmediği anlaşılmaktadır. Söz konusu farklılaşma ve ayrımın Osmanlı’nın beylikten devlete dönüşmesine paralel olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bu farklılığın 15. yüzyıldan itibaren siyasi, kültürel ve ekonomik yapı içerisindeki değişim ve gelişmelerin bir neticesi olarak meydana geldiği düşünülmektedir. Osmanlı Halk İslam’ı mevcut birtakım özellikleri sebebiyle Safevî Devleti tarafından propaganda aracı olarak görülmüştür. Bununla birlikte mesiyânî bir tutum sergileyebilir olmasından dolayı da daima kontrol altında tutulmaları ihtiyacı hâsıl olmuştur. Osmanlı’da Halk İslam’ının ortaya çıkış sürecinin nedenleri birkaç başlık altında incelenebilir. Özellikle İslam’ın ikincil yapıları kabul etmemesi neticesinde bireylerin bunların yerine geçecek bir sığınak arayışına yönelmeleridir. Söz konusu durum ve boşluğu ise tarikatlar doldurmuştur. Genel anlamda inanç türü Ortodoks (yüksek, kitabi) ve halk (heterodoks) İslam’ı diye ikiye ayrılmaktadır. Ortodoks/resmi/kitabi versiyonu medrese

İslam'ıyla bütünleşmiş, halk/şifahi/heterodoks İslam ise tekke İslam'ı ile birliktelik sağlamıştır. Bununla birlikte İslam'ın elitleri sorumluluğunu uhdelere alanlar kendi yönetimlerini meşrulaştırmak için yalnızca Hz. Peygamber ve Tanrı'nın gerçek fikirlerini temsil edenlerin gerçek Müslümanlar olduklarını iddia etmişlerdir. Ayrıca bu gruba dâhil olanlar muhaliflerinin de inkârcı olduklarını vurgulamışlardır. Bunun neticesinde elitizm ilerleyen süreçte İslam toplumunun karakteristiği durumuna gelmiştir. İslamiyet'in yayılım alanı genişledikçe onun farklı muhtelif şekillerine tamamen uymayanlar bu uyumsuzluklarının cevabını Ortodoks İslam dışında aramışlardır. Böylelikle kişinin ve grupların yorumuna açık bulunan gizemcilikle (heterodoksî) ve onun örgütlenmiş şekli olan sûfilîğin içinde yer almışlardır.

Bu bakımdan, Osmanlı siyaset ideolojisi kuruluşundan itibaren muhalefet unsurlarını kabul etmemiş ve sisteme dâhil olmalarına ılımlı bakmamıştır. Bu durum Osmanlı öncesi merkezîyetçi yapılar tarafından da benimsendiği için zamanla bir gelenek ve kültür haline gelmiştir. İslam'ın tevhid anlayışı neticesinde ise birçok mesele ve kavram siyasal iktidarın benliğinde harmonize edilmiştir. İslam devletlerinde yönetim mücadelelerinde iktidarı kaybeden kesimler aynı zamanda meşruiyetlerini de kaybetmişlerdir. Söz konusu durumun benzeri kültürel ve toplumsal alanlara da yayılım göstermiştir. Bu bağlamda “*Ehl-i Sünnet*” anlayışının dışında kalanlar sapıklıkla nitelendirilmiş ve dışlanmışlardır.

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki Osmanlı'da din ve devlet arasındaki ilişki, devletin her şart ve durumda dine göre önceliğinin bulunmasıyla şekillenmiştir. Devletin mekanizması ve işleyişi, dini gerekliliğin önünde tutulmuştur. Bu sebeple iki güç odağı arasındaki muhtemel bir çatışmada devlet tartışma dışında bırakılmış ve dini gereklilikler merkezi iktidara göre yorumlanmıştır. Bunun neticesinde devlet maslahatı din maslahatından üstün tutulmuştur. Günümüz Türkiye'sinde ise Osmanlı'dan miras kalan bu geleneğin devam ettiği görülmektedir. II. Meşrutiyet sürecine kadar Osmanlı'nın resmi ideolojisi ve referans kaynağı İslam dinidir. Bununla birlikte Tazminat Dönemi'nden başlayan batılılaşma ve yenileşme hareketlerine karşı ortaya çıkan muhalefetin ideolojisi olarak “*İslamcılık*” adında yeni bir fikri hareket doğmuştur. Bu bağlamda İslamcılık, klasik Osmanlı resmi İslam'ına tepki olarak modernist (yenileşmeci) bir özelliğe sahiptir. Netice olarak Osmanlı Devleti'nde elitler ve halk ekseninde yaşanan İslam bugünkü Türkiye'yi de etkilemiştir. Devlet Diyanet'i kurarak Resmi İslam'ı yerleştirmeye çalışmakta ve buna karşılık halk ise, kendine özgü muhtelif özelliklere sahip heterodoks popüler bir dindarlığı sürdürmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Ay, R. (2012). Bizans'tan Osmanlı'ya Anadolu'da Heterodoks İnanışlar: Öteki Dindarlığın Ortak Noktası Üzerine (650-1600), *Otam* (Ankara Üniv. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi, S.31.
- Bayram, K. (2017). Medrese Geleneğinin Kurumsal Yapısının Günümüze Yansıyan Günümüze Yansıyan Bir Örneği Olarak 'Tillo Medresesi', *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1, 143-170.
- Berkes, N. (2011). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Çaha, Ö. (1994). Osmanlı'da Sivil Toplum, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 49 (03).
- Demir, H. S. (2013). Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Din- Devlet İlişkilerinin Laiklik, Sekülerizm, Teokrasi ve Din Devleti Sistemleri Kapsamında İncelenmesi, *Ankara Barosu Dergisi*, S.3, 270-288.
- Ekinci, A. ve Şenel, S. (2023). Din-Devlet İlişkileri Bağlamında Osmanlı Sünnîliği'nin Şekillenmesi ve Kurumsallaşması Sürecinin Fikrî Arka-Planı, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 32, Şubat, 946-972.
- Gencer, B. (2000). Türkiye'de Laikliğin Tarihi Dinamikleri, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 84, Bahar, 151-171.
- Göküş, M. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'ndan Modern Türkiye'ye: Yöneten-Yönetilen İlişkilerinin Gelişimi, *Süleyman Demirel Üniv. İdari ve İktisadi Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.15, S.3, 227-249.
- Günay, Ü. (2014). *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Gündoğdu, C. (2009). Hacı Bektaşî Veli ve Bektaşilik olgusunu tanımlamada normatif yaklaşımlar', *Dini Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 33, Ocak-Nisan: 47- 61.
- Gündüz, Ş. (2004). Başkaldırı geleneği ve heterodoksi, *Bilimname: Düşünce Platformu*, S.3, 75-85.
- Gülten, S. (2022). *Osmanlı safevî kaskacında kızılbaşlar: Açılın kapılar şaha gidelim*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- İnalçık, H. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam*. İçinde V. Akyüz (Der.) Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri, (ss.91-103). Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- İnan, A. (2006). *Tarihte ve bugün Şamanizm: Materyaller ve araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sayı 24, 6. Baskı, Ankara.
- Kaplan, D. (2010). *Yazılı Kaynaklarına Göre Alevilik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Karatepe, Ş. (1999). *Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi*. İçinde V. Akyüz (Der.) Osmanlı'da Din Devlet İlişkileri, (ss.139-161). Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Karpat, K. (2014). *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Keddie, N. R. (1963). Symbol and Sincerity in Islam, *Studia Islamica*, 19, 27-63.

- Köprülü, F. (1994). *Osmanlı Devleti 'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2017a). *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2017b). *Türkiye 'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2003). *Türkiye, Türkler ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2010). *İslam 'ın Macerası*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2011). *Osmanlı Sûfliğine Bakışlar*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2012a). *Türkiye 'de Tarihin Saptırılması Sürecinde Türk Sûfliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2012b). *Yeniçağlar Anadolu 'sunda İslam 'ın Ayak İzleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ocak, A. Y. (2020). *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Sezgin, A. (2002). *Sosyolojik Açıdan Alevilik- Bektaşilik*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Shaw, S. (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), E Yayınları Tarih Dizisi, C.(1), İstanbul.
- Şahin, H. (2020). *Dervişler, Fakihler, Gaziler: Erken Osmanlı Döneminde Dinî Zümreler (1300-1400)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Uçar, R. (2012). *Alevilik-Bektaşilik*. İçinde N. Akyüz ve İ. Çapçioğlu (Ed.) *Din Sosyolojisi El Kitabı*, (ss.539-559). Grafiker Yayınları.
- Uyanık, Z. (2013). The tension between orthodox high İslam and heterodox folk İslam, *International Journal of Social Science*, Volume 6, Issue 4: 729-741.